

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ РЕЦИПОВАНОЇ З РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

FEATURES OF OBLIGATION AS A CIVIL-LEGAL CATEGORY RECEIVED FROM ROMAN PRIVATE LAW

Горецька Х.В., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри цивільного і господарського права та процесу
Львівський торговельно-економічний університет

Фіцик С.О., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного і господарського права та процесу
Львівський торговельно-економічний університет

Багатовіковий досвід і глибока теоретична думка правознавців Стародавнього Риму, за умови запозичення (рецепції) основних положень та правових інститутів того часу, безперечно слугували поштовхом у розвитку насамперед західної цивілістики. Сучасне бачення правового розвитку суспільства містить у своїй основі принципи, інститути, конструкції римського приватного права, які перевірені століттями правозастосовної практики. Проте зосередження лише на загальному впливі римського приватного права на розвиток сучасного цивільного права та відстеженні поетапності юридичних наслідків рецепції римського приватного права, вбачається поверхневим, тому слід спробувати проаналізувати відповідне правове надбання виокремлюючи певні особливості, зокрема стосовно зобов'язального права, як найбільш вагомого правового інституту римського приватного права та його взаємозв'язку з такою цивільно-правовою категорією як зобов'язання.

Зобов'язання є одним із ключових понять цивілістики, оскільки саме за його допомогою опосередковується оборот матеріальних і нематеріальних цінностей між учасниками цивільних відносин з метою задоволення їх особистих інтересів. Зобов'язання як теоретико-правова категорія становить сутність врегульованих нормами права суспільних відносин між суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються по відношенню до майнових і немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї зі сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, при цьому невиконання цього обов'язку є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності.

Вагому за обсягом частину Цивільного кодексу України становить саме зобов'язальне право, яке забезпечує, в першу чергу, належне, ефективне регулювання зобов'язань, що виникають із різного роду юридичних фактів. Отже, як проблеми застосування, що пов'язані із визначенням основних напрямів розвитку зобов'язального права в цивільному законодавстві, так і загальнотеоретичні питання виникнення та розвитку зобов'язання зокрема як правового інституту римського приватного права заслуговують на увагу.

З урахуванням загальних положень про зобов'язання, закріплених в Цивільному кодексі України [1], слід виходити із поняття зобов'язання та його змісту, суб'єктного складу зобов'язання, умов його виконання, відповідальності за невиконання, а також звертатися до окремих видів зобов'язань, аналізуючи водночас природу їх походження та умови за яких вони зародились. Саме тому важливе значення має розуміння особливостей поняття та елементів зобов'язання від часу його становлення до сьогодення, акцентуючи ті особливості, що безпосередньо пов'язані з сутністю, а саме забезпеченням виконання зобов'язань.

Ключові слова: зобов'язання, зобов'язальне право, боржник, кредитор, рецепція, римське приватне право.

Centuries-old experience and deep theoretical thought of the jurists of Ancient Rome, provided they borrowed (reception) the main provisions and legal institutions of that time, undoubtedly served as an impetus for the development of primarily Western civilization. The modern vision of the legal development of society contains at its core the principles, institutions, constructions of Roman private law, which have been tested by centuries of law enforcement practice. However, focusing only on the general influence of Roman private law on the development of modern civil law and tracking the step-by-step legal consequences of the reception of Roman private law is seen as superficial, therefore one should try to analyze the relevant legal heritage by singling out certain features, in particular with regard to the law of obligation, as the most important legal institution of Roman private law and its relationship with such a civil-law category as obligations.

Obligation is one of the key concepts of civil studies, since it is with its help that the turnover of material and immaterial values between the participants of civil relations is mediated in order to satisfy their personal interests. Obligations as a theoretical-legal category constitute the essence of social relations between subjects regulated by legal norms, which arise, change and terminate in relation to property and non-property objects, as a result of which one of the parties has an obligation to perform certain actions or to refrain from committing them, while failure to fulfill this obligation is the basis for applying the means of legal responsibility.

Obligatory law is a significant part of the Civil Code of Ukraine, which provides, first of all, proper, effective regulation of obligations arising from various legal facts. Therefore, both application problems related to the determination of the main directions of the development of the law of obligation in civil legislation, as well as general theoretical issues of the origin and development of the obligation, in particular as a legal institution of Roman private law, deserve attention.

Taking into account the general provisions on obligations enshrined in the Civil Code of Ukraine [1], one should start from the general concept of an obligation and its content, the subject composition of an obligation, the conditions of its performance, responsibility for non-performance, and also refer to certain types of obligations, analyzing at the same time the nature of their origin and the conditions under which they arose. That is why it is important to understand the features of the concept and elements of an obligation from the time of its formation to the present, emphasizing those features that are directly related to the essence, namely, ensuring the fulfillment of obligations.

Key words: obligation, obligation law, debtor, creditor, reception, Roman private law.

Зобов'язальне право, що становить значну за обсягом частину Цивільного кодексу України забезпечує, насамперед, належне, ефективне регулювання зобов'язань, що виникають із різного роду юридичних фактів. На сьогодні практичні проблеми застосування, що пов'язані із визначенням як основних напрямів розвитку зобов'язального права в цивільному законодавстві, так і загальнотеоретичні питання його виникнення, безперечно заслуговують на увагу, адже саме зобов'язальне

право, що не лише за обсягом, а насамперед за змістом є однією з найважливіших підгалузей цивільного права, норми якої регулюють достатньо широке коло правовідносин, головне місце серед яких належить відносинам майнового обороту.

Зважаючи на цю особливість зобов'язального права аналіз загальної концепції зобов'язання потребує розуміння системного, історичного та лінгвістичного значення цієї категорії.

Необхідність осмислення та сприйняття цієї категорії як загально правової наявна, але недостатність наукових розробок у теоретичній сфері на початковому етапі змушує застосовувати метод порівняння (розуміння категорії «зобов'язання» в політології, соціології та інших науках, які використовують здебільшого цивільно-правову характеристику зобов'язання), а також метод від конкретного до загального (від напрацювань цивільно-правової науки до висновків на рівні теорії права) [8, с. 25].

Окремі питання категорії «зобов'язання» досліджували українські науковці: Ж. В. Завальна, Р. А. Майданік, Н. Ю. Голубева, В. М. Слома та інші. В юридичній науковій літературі неодноразово піднімалось питання про поняття та сутність категорії зобов'язання та ці питання розвивались в межах теорії права. Проте питання особливостей зобов'язання в умовах зміни наукових поглядів на право загалом та появи нових підходів у регулюванні цивільних правовідносин, прикладом яких є євроінтеграційна концепція, постає в умовах сьогодення у новому світлі.

Зобов'язання, як явище правової дійсності, що безпосередньо спрямоване на виникнення, зміну, припинення прав та обов'язків його суб'єктів, виникає із обставин дійсності, яких закон наділяє силою юридичних фактів. Закон не є єдиною підставою для виникнення зобов'язань, оскільки лише наявність життєвих обставин, які сприйняті та зафіксовані законодавцем як юридичний факт та відповідна вказівка законодавця на це є підставою виникнення зобов'язання. Безпосередня вказівка на виникнення зобов'язань є в Цивільному кодексі України, де зазначаються: правочини, договори, результати творчої діяльності, акти органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування, якщо є пряма вказівка на це [3, с. 149].

Перші згадки про зобов'язання у правовому його розумінні з'явилися у римському праві, згідно з доктриною якого в Дигестах Юстиніана зобов'язання (*obligatio*) визначається наступним чином: «Зобов'язання являє собою правові кайдани, в силу яких ми примушуємось що-небудь виконати згідно з законами нашої держави»; «Сутність зобов'язання є не в тому, щоб зробити нашою яку-небудь тілесну річ або який-небудь сервітут, а в тому, щоб зв'язати перед нами іншого і він нам що-небудь дав, зробив або надав» [9, с. 58]. З цього можна зробити висновки, що римські юристи вважали людину вільною до того часу, доки вона за власною волею не пов'яже себе правовими путами, тобто не вступить в зобов'язання. У римському праві зобов'язання було достатньо складним юридичним поняттям, правовідношенням, в якому сторонами виступали кредитор і боржник, а змістом були їх права і обов'язки. Розробка категорії зобов'язання як узагальненого чи загальнотеоретичного зіштовхується із труднощами методологічного характеру.

Поняття зобов'язання може застосовуватись як у більш широкому, так і в більш вузькому розумінні. У першому розумінні під зобов'язанням розуміється особливий правовий зв'язок між визначеними особами, з якого може випливати ряд окремих вимог однієї чи обох сторін. У більш вузькому розумінні кожна з таких окремих вимог розглядається як особливе зобов'язання.

Щодо походження зобов'язання в науці існує дві теорії – договірна та деліктна. Згідно з договірною теорією зобов'язання виникає в результаті домовленостей, а зобов'язальне право виникає з договорів. Прихильники деліктної теорії вважають, що зобов'язання у сучасному вигляді раніше з'явилося із правопорушення (делікту) [9, с. 58].

З розвитком економічного обороту зобов'язання стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали з деліктів, стали губитися серед численної кіль-

кості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майновою функцією [10, с. 79].

Значна кількість понять цивільного права беруть свій початок із часів Стародавнього Риму. Не є винятком і зобов'язання, яке в той період було досить детально врегульовано. Проте сутність зобов'язання була досить специфічною, а саме воно визначалось як правові кайдани, в силу яких щось необхідно було зробити. Таке розуміння зобов'язання вказує на те, що зміст його фокусувався в основному на обов'язках боржника, при цьому правовий статус кредитора чітко не визначався. З подальшим розвитком норм римського приватного права сутність зобов'язання полягала «не в тому, щоб зробити будь-який предмет чи сервітут нашими, але в тому, щоб пов'язати іншого перед нами, щоб він дав що-небудь або зробив, або надав» [9, с. 58].

Зобов'язання у римському приватному праві полягало у визначенні панівного становища кредитора, що обумовлювало певні дії боржника, проте ці дії були одиничними, вибірковими, проте такими які могли обмежити свободу вибору особи та спонукати її підкоренню волі кредитора. Проте загалом характеризуючи зобов'язання у римському приватному праві не можна дослівно розуміти обмеження свободи, як обов'язок боржника підпорядковуватись безпосередньо кредитором як окремій особі, а лише як підпорядкування нормам права загалом як загальновизначаній системі суспільної поведінки.

Оскільки інститут зобов'язання був одним з основних інститутів римського приватного права, римське зобов'язальне право стало фундаментом європейських національних правових систем. Його норми пронизують зміст багатьох кодифікованих актів (Французький цивільний кодекс, Німецьке цивільне уложення та ін.), протягом не одного тисячоліття вони діяли в якості чинних правил в національному праві, що привело до їх визнання населенням власним надбання [7, с. 77].

Отже, у римському праві зобов'язання розглядалось як правовідношення, зміст якого становило право кредитора вимагати від боржника вчинення певної дії та обов'язок боржника вчинити цю дію. Особливістю ж зобов'язання було те, що воно носило суворо особистий характер, а саме стосувалося тільки тих осіб, між якими воно виникало, при цьому зобов'язанню були властиві як особистий характер правовідношення, так і те, що його предметом була саме дія, зміст якої становило право вимоги кредитора та обов'язок боржника щось дати (*dare*), щось зробити (*facere*) або щось надати (*praestare*).

Як уже зазначалось історично першою підставою виникнення зобов'язань у римському приватному праві були делікти, проте в подальшому, з похваленням суспільних відносин та ділового обороту договори, тобто контракти посіли місце головної підстави виникнення зобов'язань. У джерелах римського приватного права термін контракт використовувався щодо зобов'язань, що виникали на підставі правовідносин напряму не пов'язаних з договором, зокрема: ведення чужих справ без доручення, заповідальний відказ, опіка тощо.

Проте незважаючи на незмінність основних підходів щодо поняття зобов'язання, які сформували римські юристи, воно залишається предметом наукових дискусій і неоднозначних оцінок у правозастосовній практиці. У сучасних умовах актуальність цих питань викликана тенденцією до взаємопроникнення приватних і публічних

правовідносин, формування традицій наднормативного регулювання в цивільному праві, що вимагає більш адекватного правового регулювання, у тому числі засобами зобов'язального права. Відсутність системних наукових праць і брак традицій судової практики при вирішенні конкретних спорів не дає можливості сформулювати системний підхід можливих шляхів вирішення правових проблем поняття зобов'язання [9, с. 59].

Отже у висновку вбачається, що вивчення суті будь-якого правового явища передбачає дослідження його природи. Європейська правова наука розвивалась на основі рецепованого римського права. Римська юриспруденція відзначалась не лише теоретичною ґрунтовністю, а й практичною загостреністю, тому категорія «зобов'язання», що виникла в римському приватному праві як один з його ключових інститутів, на сьогодні використовується в багатьох сферах суспільного життя, в тому числі у різних галузях права. Стосовно самого поняття зобов'язання, то можна стверджувати, що воно є достатньо широким, тобто може вживатися у багатьох значеннях, зокрема як: 1) окремих обов'язок; 2) обов'язок, що відповідає правомочності певної особи; 3) сукупність обов'язків із відповідними їм правомочностями; 4) документ, що видається боржником кредитору (наприклад, зобов'язання з продажу товару в кредит) [9, с. 59].

Отже вчені-правознавці, залежно від специфіки досліджень, вкладають у зобов'язання різний зміст і дають різні визначення цього поняття з точки зору конкретної галузі права. Зобов'язання ж в римському приватному праві було особистим правовідношенням, так як конкретний боржник зобов'язувався вчинити дію в інтересах конкретного кредитора. Саме за цією ознакою зобов'язальне право відрізнялось від речового права, де право власника речі має вирішальну силу перед усіма тими, хто зобов'язаний визнавати його право на річ. Тому речове право вважали абсолютним, а зобов'язальне – відносним.

У сучасній науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, в кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник [4, с. 23].

Отже, зобов'язання як цивільно-правова категорія – це врегульовані нормами права суспільні відносини між суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються щодо майнових та немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї із сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, невиконання цього зобов'язання є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44 URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
2. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України : методологічні засади правового регулювання : автореферат дис. доктора юрид. наук : 12.00.03. Одеса : Фенікс, 2013. 42 с.
3. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147–150.
4. Карабань Я. А. Поняття зобов'язання за цивільним правом України. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія : Правознавство*. 2013. Т. 18. Вип. 1. С. 22–29.
5. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
6. Пучкова Г. В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом та їх рецепція у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г. В. Пучкова; кер. роботи Є. О. Харитонов; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 20 с.
7. Про українське право. / За ред. проф. І. Безклубого. К., 2015. Число IX. 204 с.
8. Сінянський К. П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 39. Т. 2. С. 25–31.
9. Слома В. М. Зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві України. дис. доктора юрид. наук : 12.00.03. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2020. 490 с.
10. Царук О. В. Історична еволюція зобов'язальних правовідносин. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 77–81.